

Jan Tegowski. Relationship of Poland and Lithuania – from the country to the Grunwald. In the article the author examined in detail the state of interstate relations between Poland and Lithuania, analyzing the prerequisites for the signing of the Union of Kreva (1385) and the Union of Gorodel'sk (1413). Special attention was paid to the question of Jogail's entry into the Polish throne and his further relations with the Grand Lithuanian Duke Vitovt in the 80-90's XIV century and Lithuanian gentry. It also highlights the aggressive policy of the Teutonic Order, which led to the Battle of Grunwald in 1410, which won for the Polish-Lithuanian army and the signing of the Torun Peace of 1411, which did not resolve the apparent contradictions between the parties to the military conflict.

Key words: Poland, Lithuania, union, Jogailo, Vitovt, the Teutonic Order, the Battle of Grunwald, interstate relations, conflict.

Отримано: 10.05.2018 р.

УДК 94(477):165,192(4)(5)»14/16»

Тарас Чухліб

«ОПІКУН ДЛЯ УСІЄЇ УКРАЇНИ...»: НАЗВА «УКРАЇНА» В ОФІЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА МАЛОЇ АЗІЇ (КІНЕЦЬ XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Тарас Чухліб. «Опекун для усієї України...»: назва «Україна» в офіційному дискурсі країн Східної Європи та Малої Азії (кінець XV – перша половина XVII ст.). За допомогою діахронно-семантичного методу автор досліджує складний процес еволюції уживання поняття «Україна» у ранньомодерну добу історії Східної Європи та Малої Азії. Дослідник приходить до висновку, що слова «Україна» та «Українний» упродовж кінця XV – першої половини XVII ст. використовувалися офіційними структурами Великого князівства Литовського, Корони Польської, Московського царства, Османської імперії та Війська Запорозького у таких випадках: по-перше, для означення пограничної території; по-друге, позначення будь-якої окраїнної місцевості; по-третє, для маркування історико-адміністративної території («краю», «землі») «Русь», де проживав «руський народ» та вживалася «руська мова»; по-четверте, як локальний термін, який в одних випадках позначав територію Київського та Брацлавського воєводств Великого князівства Литовського і Корони Польської, в інших – Київського, Брацлавського, Чернігівського, а також Руського, Волинського і Подільського воєводств Речі Посполитої.

Ключові слова: поняття «Україна», «Українний», «Русь», Велике князівство Литовське, Корона Польська, Річ Посполита, Османська імперія, Військо Запорозьке, хоронім, політонім.

Тарас Чухліб. «Опекун для всей Украины ...»: Название «Украина» в официально дискурсе стран Восточной Европы и Малой Азии (конец XV – первая половина XVII ст.). При помощи диахронные-семантического метода автор

исследует сложный процесс эволюции употребления понятия «Украина» в ранне-модерный период истории Восточной Европы и Малой Азии. Исследователь приходит к выводу, что слова «Украина» и «Украинный» на протяжении конца XV – первой половины XVII в. использовались официальными структурами Великого княжества Литовского, Короны Польской, Московского царства, Османской империи и Войска Запорожского.

Ключевые слова: «Украина», «Украинный», «Русь», Великое княжество Литовское, Корона Польская, Речь Посполитая, Османская империя, Войско Запорожское, хороним, политоним.

Наприкінці XV ст., коли на теренах історичної Русі ще продовжувало існувати Київське князівство, яке поступово інкорпоровалося Великим князівством Литовським, в офіційній документації країн Східної Європи вперше зустрічаємо уживання назви «Україна»¹. Зокрема, у повідомленні до великого московського князя Івана III його посланця з Кримського ханства К. Заболотського за 1493 р. читаємо: «Да приехал, [г]осподарь, с Казимиром от Стефана воеводы толмач арменин, а сказывает: дал бог [Иван] Суббота **до Украины дошел** поздорову. А сказывает, государь, воевода был нарядил своего сына Александра со всеми людьми воевати **Подолья**»². А 1 вересня того ж року кримський хан Менглі Гірей повідомляв Івану III, що «Суббота, слуга твой, ехал из **черкаського городка**, козаки потоптали, все поймали, пеши остали, к тебе есми не смог отпустить; хотел к Стефану воеводе воротиться...»³. З цих записів можна зрозуміти, що: по-перше, слово «Україна» писалося з великої букви, а, отже, означало власну назву; по-друге, ця назва стосувалася певної території, або ж краю (за аналогією з «Поділлям»); по-третє, саме «черкаські городи», тобто населені пункти навколо міста Черкаси, у межах географічного Середнього Подніпров'я, очевидно, і називалися «Україною».

У листі султана Османської імперії Сулеймана I до короля Корони Польської Сигізмунда I за березень 1538 р. повідомлялося: «з ваших людей **на Україні** займаються деякі»⁴. В іншому листі турецького монарха від 10 квітня 1541 р. до польського короля йшлося про свавільних людей: «тих, які Волохами змову мають **і села в Україні** грабують»⁵. Отже, в «Україні» знаходилися населені пункти – «села». Так само згадується про «Україну» і в листі султана до короля за березень 1543 р., звідки «з вашого Панства (Держави. – Т. Ч.) Татари побрали в'язнів»⁶. Ще в одному посланні того ж до того ж за 8 березня 1550 р. наголошувалося, щоб «на **тій Україні** убогі люди і піддані в мирі без страху були»⁷. 20 вересня 1556 р. султан Сулейман I у листі до короля писав, що «на **Україні вашій** якийсь князь Димитраш, неспокійний розбійник з тієї сторони прийшов»⁸. Як бачимо у міжнародному листуванні між Стамбулом і Варшавою стосовно іменника «Україна» вживалися прийменники «на» та «в», а також займенники «та» і «ваша» (тобто – королівська, яка належала до «вашого Панства»).

Грунтовний звіт проведення ревізії стану замків і населення на Волині, Східному Поділлі та Західній Київщині у 1545 р., який склав окрему книгу «Метрики Литовської» під №561 так і називався «Ревізії українських замків 1545 року». Даний документ розпочинається з такого речення – «Видилося його королівської

милості з особливої ласки і бачності своє господарське вчинити опатрене всім замкам його милості *українним (украинным)* Великого кня[же]зства [Литовського], немний теж і замкам його милості волинським і подольським...»⁹. Отже, поряд з «волинськими і подольськими замками» існували «українні замки». Відомо, що на той час назви «Волинь» і «Поділля» стосувалися окремих історичних земель Русі.

У Литовській Метриці також згадується і слово «Україна»: «А в даванні підвод і стацій повідають всі, іж перед тим з віку яко послі і гінці на замок Кременецький не хаживали, так і підвод і стацій з них ні з котрих маєтків землянських не давали, бо теж кількадесят років, повідали, *та україна* («тая украина впусе лежала»)»¹⁰ лишалася пустою». Власне, у даному контексті слово «україна» пишеться з малої букви що, очевидно, означало «занедбаний маєток», «пусту окраїну» або ж «окраїнну місцевість». У «Ревізії Брацлавського замку 1545 року» зустрічаємо такий запис: «І ми, деї, будучи *українні* («украинные») слуги господарські»¹¹. Окрім того, у «Листі господарському Жигимонта», який був внесений того ж року до Литовської Метрики читаємо: «Били нам чолом князі і панове земляни і вся шляхта, кияни і житомирці, котрі мають свої маєтності в Київському повіті, біля замку нашого Житомира <...> А на замок наш аби еси сторожу наймовал з корчемним пенезей яко в Черкасах і в Каневі і по іншим *замкам українним* («украинным»)»¹².

У березні 1558 р. король Сигізмунд II Август видав привілей черкаському боярину Федору Позняку на землі у Білогородському і Київському повітах поблизу р. Ірпінь: «...Поведаючи бути його на *той Україні* («Украине») і при замку нашому Київському чоловіком потрібним і охотним до служб наших»¹³. У травні 1562 р. король наказував шляхтичу М. Білостоцькому, «щоб до Києва їхав і під справою мав козаків, які з *замків Українних* водою до Києва прийти мають»¹⁴. 28 квітня 1566 р. король Сигізмунд II Август видав листа брацлавському і вінницькому воєводі Романові Сангушкові: «Дійшла нас певна відомість з *замків Українних* («Украинных»); <...> уважаючи, що на особі і повинності твоєї милості на Україні з уряду твого належить; <...> а будучи в сторожності на *тій Україні* <...>, нам государю, і Речі Посполитій служив по звиклості предків своїх»¹⁵. У королівському листі до Р. Сангушка від 26 серпня того ж року наголошувалося, щоб воєвода «*на тую Україну* до тих замків наших Брацлавля і Вінниці, до воєводства свого для послуг наших господарських і земських їхав *у той край*»¹⁶. 3 жовтня король знову писав до Брацлавського і Вінницького воєводи: «до ліпшого порядку *Україну* привести будем хотіли»¹⁷. У цьому ж листі також згадується про «*замки інші Українні*». Таким чином, бачимо, що воєвода мав їхати «у той край», який називався «Україною».

З королівського послання Сигізмунда II Августа до луцького, брацлавського і вінницького старости Богуша Корецького від 13 січня 1567 р. стає більш зрозумілим до чого у локалізаційному відношенні застосовувався прикметник «українний», адже король наказує, щоб староста не стягував з земель «Брацлавських і Вінницьких» надмірні податки. Окрім того, у листі вживається таке словосполучення як: «маршалок наш пан Іван Волович, яко *писар тих замків Українних*»¹⁸. У цьому ж листі згадується цікава ситуація: «А вже вони повідали, що і коні бувають забрані, адже яко *здавна обичаю того на Україні* зберігався, так і тепер то зви-

чайно мати хочемо, щоб коні, панцери, сагайдаки, луки, ручниці, рогатини і всякі броні, що вони для служби нашої государської і земської мають, за вину ні в кого з подданих наших від тебе самого і урядників твоїх брани не були»¹⁹. У тогорічному королівському привілеї Миськові Петничанському на «войський уряд» говорилося: «... Маючи вигляд на службу землянина того повіту Вінницького Миська Петничанського, якими він буде на *тамошній Україні*, ласку нашу нам заслуговував»²⁰. 20 листопада 1568 р. король видає універсал до «Підданих наших, козаків тих, які з *замків і місць наших Українних*, без наказу і відомості нашої господарської і старост *наших Українних*, з'їхавшись на низу, на Дніпрі, в полі і на інших уходах перебувають»²¹. У документі також зазначалося: «...То на собі *вся Україна і дальші повіти від України* добре чують, яку шкоду і полон приймають; <...> ми *старостам нашим тамошнім Українним* науку нашу дали»²².

Цікавим є документ з 266-ї книги Судових справ Литовської Метрики, який був віднайдений Д. Ващуком. У ньому руський магнат В.-К. Острозький писав у 1568 р. до урядників Київського повіту, що «... Його Милість за наказом і листами нашими при повідними для усіляких небезпечностей двісті коней *на Україні* хай ховає»²³.

Протягом 16–18 червня 1569 р. у Володимирі на вірність Короні Польській присягнули усі тогочасні стани – «дигнітарії, княжата, панята, земські урядники, старости і підстарости, рицарські люди, бурмістри, радці і інші міські урядники, обивателі Волинської землі, Володимирського повіту». У тексті реєстру їхньої присяги, зокрема, відзначалося, що «князь Михайло і князь Дмитро Ружинські при учиненні приязні говорили, що наш брат князь Григорій служить Його Королівській Милості *на Україні близько скільки десять миль в Речиці* і про зложіння тієї присяги [цього] року не відає, а другий брат наш князь Остафій служить Його Милості Князю Михайлу Вишневецькому старості черкаському і їде з князем Його Милостю до Його Королівської Милості до Любліна»²⁴. 21 липня 1570 р. на варшавському сеймі король Сигізмунд II Август як «король Польський, великий князь Литовський, *Руський*, Мазовецький, Жомойтський, Інфлянтський і інших» за листом луцького, брацлавського і вінницького старости князя Богуша Корецького надав у ленне володіння селище Ометинці брацлавському підстарості Єрмолі Мелешку: «...Запевнюючи його бути гідним і добрим чоловіком *на тій Україні нашій* при замку нашому Брацлавському»²⁵.

Влітку 1572 р., король Речі Посполитої Сигізмунд II Август вивів «козаків, які на службі нашій»²⁶ з-під юрисдикції урядників королівських і шляхетських замків Корони Польської та підпорядковував їх напряму великому коронному гетьману та воєводі Руського воєводства Юрію Язловецькому, що мав свій родинний маєток у Бучачі на Тернопільщині²⁷. У королівському привілейному листі це аргументувалося тим, що «вони [козаки] від воєвод, *старост Українних* і ворогів наших великі незручності і кривди собі зробили, щоб Його Милість з влади і присуду усіх їх вивів і під справу свою гетьманську взяв...»²⁸.

10 березня 1574 р. новий король Польсько-Литовської держави Генрик Вадуа надав привілейний лист за поданням луцького, брацлавського і вінницького старости князя Богушу Федоровичу Корецького на надання брацлавському під-

сусідкові Андрію Семеновичу Садовському селища Єрмолинці у Брацлавському повіті: «...усі ті часи проживання мого в тому краю, узнав і досвідчився пильних, хутливих і вірних послуг служебника мого пана Андрія Семеновича Садовського, підсусідка воєводства Брацлавського, який немалий час, бавився при мені на *тій Україні* і був у кожних потребах проти неприятеля»²⁹. 15 квітня того ж року на краківському сеймі король як «Божою милостю король Польський, великий князь Литовський, *Руський*, Пруський, Мазовецький, Жомойтський, *Київський*, *Волинський*, *Підляшський*, Інфлянтський і інших» видав привілей Богушові Дешковичу на брацлавське хоружство, в якому читаємо: «...Князі, панове, урядники і вся шляхта обивателі воєводства Брацлавського для ліпшого між собою порядку і способнішої оборони своєї від неприятеля під тим часом небезпечним, зважаючи на там *тій Україні*, сполне і згодливо шляхетного Богуша Дешковича, землянина тамошнього»³⁰.

У дарчому листі волинської князівни Марії Масальської своєму чоловікові Костянтину Малинському за 21 липня 1576 р. говорилося про те, що її померлий чоловік за часів короля Сигізмунда Августа «*на Україні* («Въкраине») на границях московських государю королю Його Милості і Речі Посполитій служив»³¹. 29 січня 1578 р. вийшов декрет сеймового суду, який розглядав справу між оршанським старостою Филоном Семеновичем Кмитом Чорнобильським і Брацлавським гродським судом в якому читаємо: «Пан староста оршанський, будучи як *староста Українний*, заклопотаний послугами нашими і земськими»³².

6 квітня 1579 р. черговий польський король Стефан Баторій звертався до «Молодців Запорозжних», щоб ті не допомагали претенденту на господарський трон Молдавського князівства Костянтину Лакусті воювати за цей уряд. При чому у листі вказувалося, що той «знаходився *у наших володіннях, на Україні*, і при ньому немало розбійників, з якими він знову має намір вторгнутися до *Молдавії*»³³. 12 вересня того ж року він видав привілей ротмістрові Брацлавського замку Симонові Телку на пожиттєве володіння селом Скуринцями поблизу Вінниці: «Хотячи йому ласку нашу королівську оказати а тим охотнійшого і наперед до таких же і ще більшим службам нашим, особливо *на Україні*, затримати і способити»³⁴.

Сейм Речі Посполитої на початку січня 1580 р. затвердив королівський універсал у якому відзначалося: «... За спільною згодою усіх станів цього ж сейму постановляємо, щоб неосілих свавільних людей простого стану, які порушують мирні угоди з турками, татарами і волохами *на Руській*³⁵, *Київській*, *Волинській*, *Подільській* і *Брацлавській Україні*, старости, князі, панове і шляхта вилловлювали у своїх староствах чи маєтках і карали смертю»³⁶. 22 січня того ж року возний Станіслав Хабовський зізнався у коронній канцелярії у Варшаві про те, що оршанський староста Філон Кміта Чорнобильський затримався на королівській службі в «Україні»: «...Він тепер є на послузі нашій *на Україні* затриманий»³⁷. 28 лютого король Стефан Баторій видав універсал до «старост, підстарост, державців, княжат, панів і рицарського стану людям, *на Україні* («Вкраине») руській, київській, волинській, брацлавській мешкаючим»³⁸. У поборовому королівському універсалі від 29 лютого йшлося про те, «у тому велику Речі Посполитій потребу, також, аби

краї Руські і Подольські могли бути опатрені, побор по всій Коруні, у Великому князівстві Литовському і панства (державах. – Т. Ч.) усіх, до неї належних»³⁹, «в Великому князівстві Литовському, в Київському і на Волині», «в землі Галицькій, Подільському воєводстві», «до Руських і Подольських країв», «оборона **краям Руським**, Подольським, Волинським»⁴⁰. Тут також говорилося про «людей свавільних, які на Україні («Україне») **Руській і Київській, Волинській, Подільській, Брацлавській** пакта з турки, татари, волохи турбують»⁴¹.

20 вересня 1580 р. у привілеї короля Стефана Баторія князем Дмитрові Курцевичу Булизі на володіння селом Вонячина відзначалося: «На заслуги князя Дмитра Курцовича Булиги, якими він немалий час **на Україні** («України») при вельможному Костянтині Острозькому, воєводі Київському, будучи і мужньо проти неприятелів наших інших Москві і татарам залишаючись»⁴². Тут цікаво звернути на закінчення слова – воно писалося через «і» («и»), а не через «є», як у попередньому документі «України», не «Україне». Можливо, що це русин Лаврин Пісочинський⁴³, який довгий час був писарем канцелярії Руської метрики і королівським секретарем та ставив свій підпис на більшості універсалів і привілейних листів короля Стефана Баторія «українізував» дану назву?

У книзі підкоморського суду Київського воєводства за 1584 р. читаємо такий запис: «Відомості певні і досконалі з **України** приходять, же військо поганське кілька разів **в воєводство наше** недалеко від нас впадали і шкоди в побранню людей в полон [робили]»⁴⁴. Власне, тут «Київське воєводство» ототожнюється з «Україною». Після смерті Стефана Баторія, у період безкоролів'я було укладено Конфедерацію між шляхтою, яка була затверджена на сеймі 1586 р. і в якій писалося про «**України вищеназваних воєводств**» («*Ukrain wyższej tianowananych Woiewodztw*»)»⁴⁵. Вальний сейм Речі Посполитої ухвалює у 1589 р. спеціальну постанову під назвою «Заспокоєння **Українного свавільства**» («*Zahamowanie Ukrainnego swowoleństwa*»), де йшлося «про людей свавільних **Воєводств Руського і Подільського**, які переїжджають границі Коронні»⁴⁶. Тобто у даному випадку термін «Українний» поширювався на Руське і Подільське воєводства Корони Польської, а тому, переконані, що більшість польських вчених, які стверджують, що поняття «Україна» у XVI ст. поширювалася лише на Київське і Брацлавське воєводства⁴⁷, очевидно, помиляються у своїх твердженнях. На цьому ж сеймі було ухвалено ще одну постанову під назвою «Староства Судові і **Україні [замки]** В[еликого] К[нязівства] Лит[овського]» («*Starostwa Sądowe y Ukrainne W. X. Lit.*»)»⁴⁸.

У королівському привілеї від 14 квітня 1589 р., який надавав київському шляхтичу І. Ближинському у володіння Кременчуцький угод, зокрема, писалося: «...З того уходу службу воїнську яко й інша шляхта на **тій Україні** мешкаючи служити повинен; <...> заслуги, які він **на Україні** при ньому (князі Михайлі Вишневецькому. – Т. Ч.) у багатьох потребах і битвах з неприятелями Речі Посполитої коронної буваючи в себе мужньо показував горла і кровопролиття свого не латуючи»⁴⁹.

Згідно з постановою сейму Речі Посполитої за 1590 р. під назвою «**Порядок щодо Низовців та України**» («*Porządek z strony Nizowcow y Ukrainy*») встановлювався козацький реєстр в 1 000 чоловік, хоча спочатку планувалося 6 000 осіб. Ке-

рувати реєстровими козаками, а також упокорювати усіх останніх «свавільних людей» мав великий коронний гетьман Речі Посполитої⁵⁰. Тут треба звернути увагу на формулювання назви ухвали вищого законодавчого органу Польсько-Литовської держави, де йшлося про створення окремого правового статусу «щодо України». Тексти інструкцій послам Серадзького, Познанського, Калішського, Краківського та інших воєводських сеймиків на вальний сейм були переповнені шляхетськими образами на *«свавілля українне»*, «свавілля низових козаків», «козацьку сваволю» й попереджали, що *«Україну не можна залишити без жовніра»*⁵¹.

16 січня 1592 р. новий король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза видав універсал про призначення спеціальних комісарів з розслідування: «Дійшло до нас, що *на Україні – у воєводствах Волинському, Київському, Брацлавському*, – як у селах, так у містечках і містах люди свавільні, не зважаючи на зверхність нашу і право посполите, вчинили великі й нечувані шкоди, кривди, грабунки та вбивства»⁵². Тут також йшлося про «вірності ваші, які *на Українах* проживають»⁵³. Отже, для польського короля у цьому конкретному випадку «Україною» була територія Волинського, Київського та Брацлавського воєводств. У 1593 р. до «Руської метрики» канцеляристами Коронної канцелярії у Варшаві вноситься запис: «Данина Черминському добр названих городище Лисянка («Lesenka») *на Україні* вище Торговиці між ріками Ухорським Тікичем («Uchorskim Tykiczom»)…»⁵⁴. Весною того ж року до Володимирської гродської книги був внесений текст відмови гетьмана Криштофа Косинського від керівництва над козаками Війська Запорозького, де були й такі слова: «...з тих часів пана *Косинського за отамана не мати і загалом на Україні заразом іншого, на те місце»*⁵⁵. З цих слів стає зрозумілим, що «Україна» потребувала іншого «отамана».

Київський римо-католицький єпископ Й. Верещинський наприкінці XVI ст. писав в одній з своїх праць, що *«Україна є довша і ширша, ніж Велика і Мала Польща»*⁵⁶. Окрім того, у цього представника вищого кліру римо-католицької Церкви у Київському воєводстві Речі Посполитої, який писав також різноманітні публіцистичні трактати, були праці, серед яких були такі, де не тільки у змісті, але, навіть у назві вживалося слово «Україна»: «Оголошення про фундування ричарської школи для синів коронних *в Україні...*» («Publika... tak ze strony fundowania szkoly rycerskiej synom koronnym na Ukrainie...») (Краків, 1594).

16 березня 1595 р., коронні канцеляристи, що разом з королем перебували вже у Кракові, записали таку постанову: «Визволення від грошей підводних *міст українних*. Виволання від поборів *міст українних»*⁵⁷. У лютому 1596 р. король Сигізмунд III Ваза видає універсал в якому писав про існування *«своєї волі Українної»*, а також про те, що «на тих зброднях, які *на Україні* до того часу чинилися; <...> по ті часи вашої братії другій зважаючи *на Україні* стало»⁵⁸. У «конституції» вального сейму у Варшаві від 7 травня 1596 р. серед іншого зазначалося: «... Оскільки *на Україні козацька сваволя поширюється* з шкодою для Речі Посполитої чим далі»⁵⁹. 1 жовтня 1596 р. король видає черговий універсал що «свавільного козацтва», де стверджувалося: «... У *воєводствах Київському, Волинському і Брацлавському* <...> *на Україну* втікали, служби немаючи»⁶⁰.

У листі «старшого» Війська Запорозького Гаврила Крутневича до короля Речі Посполитої Сигізмунда III Вази від 26 вересня 1600 р. говорилося: «...Товариші наші, до маєстату Вашої Королівської Милості послані, мали лист до **українних урядів** про наше перебування на послугах Вашій Королівській Милості **на Україні** вільне і безпечне <...>, не скривджені від **українних урядів** були як вірні і найнижчі піддані Вашої Королівської Милості»⁶¹. 31 березня 1601 р. у листі «старшого» Війська Запорозького Самійла Кішки до великого коронного гетьмана Я. Замойського писалося, «щоб [гроші і сукно] нам взагалі **на Україну** були прислані були згідно з обіцянкою Кор. Й. М.»⁶².

У листі «старшого» Війська Запорозького Самійла Кішки до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Яна Замойського від 1 грудня 1601 р. з Нової Мойжі поблизу Ренцена (територія суч. Латвії) писалося: «...То теж в. м. повідомляємо, що і самі уже для великої муки **нашої на Україну йдемо**»⁶³. Назва «Україна» неодноразово вживалася у листі гетьмана Війська Запорозького Івана Куцковича⁶⁴ до галицького старости Юрія Струся (аж 7 разів!) від 11 травня 1602 р.: 1) «...Що нас м[ило]с[ти]вий пане Галицький від в[ашої] м[илості] самого під той час **нашої відсутності в Україні**»; 2) «... Указав їм (Війську Запорозькому. – Т. Ч.) в[аша] м[илість] **місяця по Україні, де є велика частина домів і маєтностей наших**»; 3) «...За учтиві послуги наші видати нам сказав на додаток і на очікуваний учтиво заслужений жолд наш, **почавши від Могилева усю Україну аж до гирла Дніпрового**»; 4) «... **Поспішали до України** і там очікували жолду свого заслуженого»; 5) «... То є воля і наказ Йо[го] К[оролівської] М[илості], щоб [ми] **зупинилися в Україні**»; 6) «... А ми за короткий час в доброму здоров'ї **на Україну прибули**»; 7) «... Бо вже **на Україні і в домах наших немає нічого**»⁶⁵. Як можна зрозуміти з вищенаведених словосполучень, в офіційній топіці вищого керівництва Війська Запорозького вже на початку XVII ст. назва «Україна» поширювалася на територію «від Могилева» на півночі, до «гирла Дніпрового» – на півдні.

Наприклад, ще 1606 р. в універсалі гетьмана (старшого) Війська Запорозького Григорія Ізаповича від 20 грудня до Сигізмунда III Вази королівський уряд Речі Посполитої називався в т. ч. й урядом України-Русі («... есьмо доносимо тую пересторогу до відомості Вашої Милості, яко **уряду Українного**...»⁶⁶. На сеймі Речі Посполитої 1607 р. було ухвалено дві окремі постанови «**Про сваволю Українну**» («*O swawoli Ukrainney*») та «**Про міста Українні**» («*O miastach Ukrainnych*»)⁶⁷. У першій згадувалися «**Староства Українні**», а в другій йшлося про «свавільства міщан Брацлавських і Корсунських».

6 вересня 1609 р. краківський каштелян Я. Острозький писав до короля Сигізмунда III: «...Зволиш наказати мені, щоб я втихомирив, козацьке свавілля **на Україні** і щоб козаки не збиралися купами і не порушували угод з прикордонними сусідами. Але я сам не маю таких сил, щоб міг виправити те, що надто шкодить. Бо і **зараз по Україні розійшлися корогви**, які діють від імені В[ашої] К[оролівської] М[илості] і називають себе слугами В[ашої] К[оролівської] М[илості], хоча насправді ними не є»⁶⁸. Черговий сейм 1611 р. ухвалив постанову «**Про сваволю Українну Козацьку**» («*O swawoli Ukrainnej Kozackiej*») у якій наголошувалося на тому, що в «**Українних воєводствах**» («*Wojewodztwach Ukrainnych*») козаки

чинять усілякі «свавільства», а «**Українна сваволя** бере гору під протекторатом служби нашої і чинить великі шкоди і кривди станові шляхетському в його маєтностях»⁶⁹. Однак, зважаючи на загрозу нової війни з Османами, дозволялося набирати «роти Козацькі», видаючи приповідні листи на їхнє вербування лише шляхтичам.

На грудневому сеймі 1613 р. серед інших постанов щодо України ухвалено конституцію «Про комісію з Козаками», в якій заборонялося «самовільне покозачення» частини населення Київського, Брацлавського і Подільського воєводств Корони Польської, які виходили з-під юрисдикції своїх панів та визнавали владу козацького «старшого». Окрім того, в іншій постанові «Про Козаків і людей свавільних» зазначалося: «Дбаючи, щоб надалі наша держава була забезпеченою від свавільних ватаг, а особливо **ті Українні місця**, які значно потерпіли від них раніше»⁷⁰. В іншій постанові того ж сейму «Про кварцяного жовніра» говорилося, що «кварцяний жовнір **призначений на оборону краям Українним**» і він має бути «в **полях на Україні**, там де є потреба його призначення»⁷¹. В універсалі короля Речі Посполитої Сигізмунда III Вази про створення «козацької комісії», який було видано з Варшави 15 березня 1614 р., наголошувалося: «... Також і про місце достатньо порузумівшись, зараз на **Україну Київську** заїхали»⁷².

На сеймі 1615 р. воєвода Руського воєводства у своєму вотумі відзначав, що козаки «абсолютно домінують **на Україні**, бо все поспільство під їхнє право піддалося, запобігти цьому неможливо, бо жодна річ у них неможлива, і місця немає ні конституції, на авторитету Короля Його Милості»⁷³. У королівських пропозиціях на сейм наголошувалося: «...Є **у нас на Україні** внутрішня небезпека хоча, й немає зовнішньої. Чи не висить над нами неспокій козацької бурі? ...Й[о-го] К[оролівська] М[илість] зволив призначити для збереження приязні з турками і **для очищення України** від згаданого свавілля комісарів, які мали вжити заходів чи то угодою, чи якимось іншим способом, щоб роз'єднати цих людей і привести якусь певну кількість із них до доброго порядку»⁷⁴. Сейм 1616 р. ухвалив дві постанови «**Про стражів Українних**» («*O strazach Ukrainnych*») та «**Про розбої і злодійства Українні**» («*O rozbojach, y zlodziejstwach Ukrainnych*»)»⁷⁵. Постанова сейму 1618 р. «Про Козаків Низових»: «Так далеко зайшла **Козацька сваволя**, що поза тим, що **Українні обивателі** великі від них терплять кривди...»⁷⁶. В одній з посольських інструкцій на цей сейм зазначалося: «...Потрібно, щоб Й[ого] М[илість] П[ан] київський воєвода [Станіслав Жолкевський] частіше **бував на Україні**. Ми ж, як бачимо, мало від нього маємо допомоги, **бо в Києві був лише двічі**: їдучи до Москви і заїжджаючи на воєводство. Крім того, і урядників його там не дуже хвалять, бо, по-простому кажучи, кожен шукає, що – його [власне], а що – не Бонове. **Українні панове старости, особливо магнати**, теж не думають про те, щоб навести порядок»⁷⁷.

У 1621 р. у Кракові було надруковано «летючий листок», який називався «Розмови свіжі про **новини з України, Угорщини і Туреччини**» («*Rozmowy swieze o nowinach y Ukrainy z Węgier y z Tyrek*»)»⁷⁸. Того ж року до Київського літопису були вписані «Вірші на смерть служебного князя» Семена Лика, де були й такі рядки:

...Зичим від Москви і від Татар *успокоїв Україну* тим
Здорове *людей і місць Українних* обварював своїм...

У «Діаріуші» польського шляхтича Анджея Кості-Збіроховського за 1621 та 1631 рр., віднайденим нещодавно чернівецьким істориком Т. Ковальцем у польських архівосховищах, читаємо:

В Україні з Козаками як велось
Танець кривавий марсовий і як довго тривало,
Що зрештою я отримав, а потім перепочинок,
Який був після праці. Поглянь як їхалося
З України на Поділля проти хана
Танок маршовий кривавий і так довго тривало...
А інші *в Україну* – на службі залишені,
Які свою платню взявши, роз'їхалися порізно,
А ті, що *в Україні*, до козаків ставилися грізно,
Не бажаючи їм поступатися лежами своїми,
Від Й[ого] М[илості] П[ана] гетьмана даними...
А другі *в Україні* в службі затримані,
Зі своєї плати узявши, роз'їхалися
А *українні Козаки* stawili грізно...⁷⁹

У цьому щоденнику подається також такий документ як «*Реєстр хоругв на Україну*»⁸⁰.

У 1625 р. великий коронний гетьман С. Жолкевський відзначав, що козаки «забувши віру й підданство, удільну собі річ посполиту творять, на горло та маєтність невинних людей наступають, *вся Україна* від них залежна, шляхтич в домі своїм не вільний, в містах і містечках Його Королівської Милості весь уряд, вся влада при козаках, узурпують собі юрисдикцію, право становлять»⁸¹.

У Посольському приказі в Москві виокремлювали поняття «Литовська Україна» стосовно східних воєводства Речі Посполитої та «Литовська земля», «Литовська сторона», «Литовське государство», «Литовські городи» стосовно Великого князівства Литовського. Окрім того, московськими писарями при описі знайдених документів початку XVII ст. було зроблено запис: «Ростригине смерти грамоты, како вы посланы от царя Василья *в Украины*, по всем городам, в Чернигов и от царицы иноки Марфы в Путивль и во все в порубежные городы, обличаючи ево, Гришково, воровство, и что он на Москве убит»⁸². Хоча, зазвичай, у московській традиції жителів Війська Запорозького переважно називали «черкасами»⁸³, «черкашенінами» (при цьому гетьмана досить часто називали «Черкаським гетьманом»⁸⁴, а саме Військо Запорозьке – «Черкаським військом»⁸⁵), «українні городи» означували як «Черкаські городи»⁸⁶.

У виступі на сеймі 1630 р. король Сигізмунд III Ваза звернувся до магнатів і дрібнішої шляхти із закликом, що «оскільки їм нічого не вартує за будь-якої нагоди повернутися до звичайної сваволі <...> треба *зміцнити Україну надійною*

охороною»⁸⁷. У королівських пропозиціях на сейм 1631 р. загострювалася увага на козацькому повстанні, яке «підбурило всю Україну»: «...Жорстоко замордували свого старшого, поставленого з руки й. к. м., та інших старших, що зберігали покору»⁸⁸, *підбуривши майже всю Україну до бунту* <...>; Для утримання їх у покорі і у зв'язку з небезпекою від поган *треба зміцнити Україну* надійною охороною»⁸⁹.

У своєму щоденнику домініканський чернець Шимон Окольський описував початок повстання 1637–1638 рр.: «... Докладно повідомили про бунт, купи, наїзди як на шляхетські, так і на козацькі домівки, про великий неспокій *як за Дніпром, так і на Україні*, про небезпеку, що загрожує шляхетським дворам і містам <...>; каштелян краківський вдався до іншого милосердного засобу: він *відрядив від себе послів до самого бунтівника Павлюка на Україну* <...>; чернь і піддані-випишки, непослушні реєстрові, швидко почали збиратися, в загони, наїжджали шляхетські домівки, міста, замки та українські маєтності Й[ого] Кн[язівської] м[илості] Ієремії Вишневецького <...>; Всьому військовій наказано *повернути на Україну*, щоб погасити той запал»⁹⁰.

3 вересня 1637 р. великий коронний гетьман С. Конєцпольський видав універсал, який починався так: «Усім взагалі їх *милостям Українним пп. старостам, державцям, підстаростам, намісникам і урядовцям*»⁹¹. Під час повстання Війська Запорозького проти коронної влади Речі Посполитої у 1637 р. його провідник, полковник Карпо Скидан, підписував свої звернення до населення як «*опікун усієї України*», «*поставлений для усієї України*», «*полковник Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького на усій Україні*»⁹². Ось, наприклад, з якої інтитуляції розпочинався його універсал, який був виданий з м. Чигирин 24 жовтня 1637 р.: «Карпо Павлович Скидан, полковник Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького, *поставлений для всієї України*». Далі очільник повсталого Війська Запорозького, звертаючись до «всього посполства і братів наших» означував «Україну» займенником «наша»: «... Дійшла до нас відомість про рішучі наміри жовнірів *прямувати до нас, на Україну*, в чому їм нехай Пан Бог не помагає»⁹³.

Французький інженер на польській службі Гійом Левасер де Боплан записав у своїй відомій праці, а вона так і називалася – «*Опис України...*»: «Щоб краще Вас упевнити в цьому вагомими, аніж слабкі слова, доказами, беру на себе сміливість з цілковитою покірністю і глибокою повагою піднести Вашій августійшій величності опис цього *великого пограниччя – України [Ukraine]*, розташованої між Московією [Moscovie] і Трансільванією, яку Ваші попередники здобули для Вас п'ятдесят років тому і розлогі рівнини якої стали настільки ж родючими, наскільки пустельними були досі. Це – нове королівство, яке віднедавна значно зросло завдяки доблесті і розумному поступуванню великого і незрівнянного Конєцпольського [Konespolski], краківського каштеляна і верховного головнокомандуючого Ваших військ <...> Якраз на цій топографічній карті Ви можете за мить оглянути з будь-якої точки цю *простору землю України*, володіння якою є для Вас таким же славним, як і вигідним... Ваша Величність, володіючи не лише прадавніми польськими землями, а й цією *великою провінцією України*, до придбання якої я значною мірою причетний, здійснила на ділі благовоління, яке покійний

король, Ваш брат...», «Велика незручність у цьому краї на Україні – це відсутність солі»⁹⁴.

Від початку революційного повстання у 1648 р., вочевидь, у відповідь на політичні претензії Війська Запорозького, король Речі Посполитої Ян II Казимир починає постійно згадувати у різних контекстах про «Україну» в своїх універсалах⁹⁵, а воєвода Київського воєводства А. Кисіль заявляє про її належність королівській владі: «... Маєстату Й[ого] К[королівської] М[илості], П[ана] Н[ашого] милостивого, який мене, недостойного слугу свого, **стражденної України держав своїх**, хотів мене першим сенатором [зробити] іменем усіх страждених братів» (лист до великого коронного канцлера Є. Осолінського від 24.04.1649 р.)⁹⁶. У той же час об'єднаний шляхетський сеймик Київського і Чернігівського воєводств за свідчував призначення А. Киселя «сторожем миру і **генеральним комісаром України**» («*strozem pokoju u commissarzem generalnym Ukrainy*»)⁹⁸. Власне, припускаємо, що саме цей факт, поряд з іншими чинниками, унеможлилював вживання Б. Хмельницьким у своїй гетьманській титулатурі назви «Україна» та прикметникового означення «Українний» або ж «Український». У даному випадку гетьман Війська Запорозького попри війну з Короною Польською, намагався діяти у тогочасному правовому полі та не виходити за рамки ustalених політико-культурних традицій, які склалися у ранньомодерній Речі Посполитій.

* * *

Упродовж другої половини XVI ст. поняття «Україна» та «Українний» поступово перетворюються з географічно-орієнтувальних термінів на політико-орієнтувальні та, по-суті, стають хоронімами, а згодом – політонімами. Вони означали «край» або ж «землю» у розумінні історично-адміністративної території. Ці назви стали, по-перше, локалізувати територію історико-етнографічних земель Брацлавщини, Вінниччини і Київщини, а, по-друге, почали використовуватися для маркування захопленої у другій половині XIV ст. Короною Польською і Великим князівством Литовським держави Русь, де проживав відмінний від поляків і литовців етнос, що мав назву «русь», «русини», «руські». Саме в Руському, Волинському, Подільському, Київському, Брацлавському, Підляшському, Белзькому та Чернігівському воєводствах Речі Посполитої проживав «руський народ»⁹⁹.

З 1580-х рр. в королівській канцелярії Речі Посполитої вживалися такі локалізаційні словосполучення як «Україна Руська», «Україна Волинська», «Україна Подільська», «Україна Київська», «Україна Брацлавська», що у першій половині XVII ст. почали об'єднуватися такою хоронімічною словосполучкою як «Українні края». Окрім того слово «Україна» вживалося у множині – «України» («України вищеназваних воєводств»), а також в поодиноких випадках писалося з букви «В» – «Вкраїна».

Потрібно також зазначити, що слово «україна» («україна») в окремих випадках продовжувало вживалося для позначення «окраїнної місцевості» будь-чого. Власне, саме від цього слова в такому значенні й поступово утворився хоронімічний прикметник «українний/Українний», що писався як з малої так і з великої букви. Протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. застосову-

вався у таких випадках – «Українні замки», «Українні міста», «Українні уряди», «Українні магнати», «Українні старости», «Українні державці», «Українні підстарости», «Українні намісники», «Українні урядники», «Українні стражі», «Українні слуги», «Українні обивателі (жителі)», «Українні люди», «Українні козаки», «Українні місця» тощо. Поступово суфікс «нн», що прийшов до руської мови з польської «українізується» і замінюється на «ськ» – «Українські обивателі», «Українські маєтності», «Українські слуги», «Українські міста» тощо. Власне, термін «Українний» означав приналежність до порубіжних воєводств Великого князівства Литовського, а з 1569 р. – Корони Польської та Речі Посполитої.

Про поступове політичне смислове навантаження на хоронім «Україна» (який протягом першої половини – середини XVII ст. поступово перетворювався на політонім) засвідчували такі лексеми, які уживалися офіційними представниками Великого князівства Литовського, Корони Польської та Війська Запорозького: «... Всім замкам його милості українним Великого князівства Литовського», «... У наших [королівських] володіннях, на Україні», «... Треба зміцнити Україну надійною охороною», «Порядок щодо України», «яко уряд Українний», «отаман для України», «призначений на оборону краям Українним», «... Полковник Війська Запорозького, поставлений для всієї України», «опікун усієї України», «підбуривши майже всю Україну», «відрядив від себе послів на Україну», «генеральний комісар України» тощо. Цікавою і досить показовою є уживання королівською канцелярією ще у 1567 р. такої лексичної конструкції як «здавна обичаю того на Україні».

З погляду політичної географії, «Україна» наприкінці XVI ст. була «довша і ширша за Малу і Велику Польщі» разом узяті. Окрім того, це поняття поширювалося на усю територію між «Московією» і «Трансільванією», а в «топографічних уявленнях» старшини Війська Запорозького даний термін охоплював обшири від білоруського міста Могилева на півночі до гирла Дніпра – на півдні. Саме від початку XVII ст. проглядається відмінність в офіційному дискурсі Речі Посполитої, Московського царства та Війська Запорозького стосовно уживання слова «Україна» у внутрішньополітичній та міжнародній документації.

Примітки:

¹ Очевидно, що подальші наукові дослідження актового матеріалу XIV–XV ст. зможуть скоригувати дане твердження.

² Російський державний архів давніх актів у Москві (далі – РДАДА Москва). Ф. 123, кн. 1, арк. 189 зв. 190; *Опубл.*: Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах. Москва, 1965. Т. 1 : 1408–1632. С. 70. Відомо, що Іван Андрійович Субота був московським посланцем до Молдавського господарства (Там же. С. 297).

³ Сборник императорского русского исторического общества. Санкт-Петербург, 1884. Т. 41. С. 194.

⁴ Жерела до історії України-Русі. Львів, 1908. Т. VIII. С. 4.

⁵ Там само. Т. VIII. С. 8. Исторические связи народов СССР и Румынии. Т. 1. С. 116. Польською мовою: «... Ktorzy to y Wolochami znowę maią y wsi w Ukrainie

іурія».

⁶ Жерела до історії України-Русі. Т. VIII. С. 18.

⁷ Там само. С. 25.

⁸ Там само. С. 27.

⁹ Литовська метрика. Книга 561. Ревізії Українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. К., 2005. С. 99.

¹⁰ Литовська метрика... С. 202.

¹¹ Там само. С. 232.

¹² Там само. С. 246.

¹³ РДАДА Москва. Ф. 389, оп. 1, од. зб. 39, арк. 115 зв. 116; *Опубл.*: Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.) К., 2017. С. 145.

¹⁴ Lietuvos Metrika. Knyga № 564 (1553–1567). Viešuju reikalų knyga 7. Vilnius, 1996. S. 97; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) Чернігів, 1999. С. 19.

¹⁵ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк. Львів, 2008. С. 140.

¹⁶ Там само. С. 143.

¹⁷ Там само. С. 145.

¹⁸ Там само. С. 150.

¹⁹ РДАДА Москва, ф. 389, оп. 1, спр. 266, арк. 85-86; *Опубл.*: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. К., 1907. Т. 5: Акты об украинской администрации XVI–XVII вв. Ч. VIII. С. 155-157.

²⁰ Документи Брацлавського воєводства... С. 153.

²¹ Архив ЮЗР. Т. I: Акты о козаках (1500–1648). Ч. III. К., 1863. С. 5.

²² Там же. С. 6.

²³ РДАДА Москва. Ф. 389, оп. 1, од. зб. 266, арк. 245 зв. *Опубл.*: Ващук Д. Василь-Костянтин Острозький у документах Литовської Метрики // Україна в Центральній-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. 2008. Вип. 8. С. 270, 271.

²⁴ Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. St. Kutrzeba i Wł. Semkowicz. Kraków, 1932. S. 327.

²⁵ Документи Брацлавського воєводства... С. 177.

²⁶ З 1568 до 1576 рр. на королівській службі під керівництвом великого коронного гетьмана перебувало 300 реєстрових козаків, які отримували річну плату (юргелт, від нім. «*jahrgeld*») у розмірі 10 польських злотих та певної кількості сукна.

²⁷ Глушок О. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVIII ст.). К., 2009. С. 28-29.

²⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссией. Т. II. Санкт-Петербург, 1865. С. 175.

²⁹ Документи Брацлавського воєводства... С. 188.

³⁰ Там само. С. 191.

³¹ Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Вип. I. Волинь XVI ст. К., 2014. С. 221.

³² Документи Брацлавського воєводства... С. 205.

³³ Acta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego. Warszawa, 1881. S. 396. Польською: «...Że się precie w ziemi naszej na Ukraine bawi, mając przy sobie łotarostwa nie mało, z któemi zaś znowu wtargnąc pomyśla do Wołoch».

³⁴ Документи Брацлавського воєводства... С. 244.

³⁵ Ігор Шевченко так писав щодо тотожності термінів «Русь» та «Україна»: «Звісно, утискувана Польщею Русь не збігалася територіально із сучасною Україною, охоплюючи ті землі Речі Посполитої, де панувало православ'я (тобто, з сучасної точки зору, землі як українські, так і білоруські). І все ж на 1670 рік обидва терміни – Україна (в якій жили козаки і наш народ руский) та руская земля – означали одне й те ж; у цьому значенні їх ужито в Густинському літописі, писаному того ж 1670 року» (Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст.). Львів, 2001. С. 7–8.

³⁶ Volumina legum. Vol. 2. P. 206; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. К., 1993. С. 342–343. Польською: «Przetoż za spolnym wszecz Stanow, na tym Seymie zezwołaniem, postanawiamy: iż ludzie swywolne ktorzy na Ukrainie Ruskiej, Kiiowskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Braclawskiej, pakta z Turki, Tatory, Wołochy, turbuią, ktorzyby byli plebei».

³⁷ РДАДА Москва. Ф.389, оп.1, спр.195, арк. 253.

³⁸ Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. С. 311. Польською: «...Starostam, podstarosciem, dzierzawczom, xiążętom, panom y rycerstwu na Ukrainie: ruskiej, kijowskiej, wolynskiej, podolskiej y bracławskiej mieszkajczem» (Архив ЮЗР. Т. I : Акты о козаках (1500–1648). Ч. III. S. 12).

³⁹ Там само. С. 312.

⁴⁰ Там само. С. 312, 324.

⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 191; Там само. С. 326.

⁴² РДАДА Москва. Ф. 389, оп. 1, спр. 216, арк. 254; Документи Брацлавського воєводства... С. 265.

⁴³ З біографією Л. Пісочинського можна ознайомитися: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. // Студії з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог, Львів, 2002. С. 140–146; Крикун М., Піддубняк О. Волинський маєток Лаврина Пісочинського (придбання села Кунєва і захист права власності на нього) // Соціум. Альманах соціальної історії. 2010. Вип. 9. С. 97–135.

⁴⁴ Книга Київського підкоморського суду (1584–1644 рр.). К., 1991. С. 225–226.

⁴⁵ Volumina legum. Vol. II. S. 225.

⁴⁶ Ibid. S. 288.

⁴⁷ Див., наприклад: Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). К., 2016

⁴⁸ Volumina legum. Vol. II. S. 289.

⁴⁹ Руська (Волинська) Метрика. Регести документів 1569–1673. К., 2002. С. 434; Вирський Д. Вишневещина : перші перемоги і перші соратники (1555–1595 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. Вип. 15. К., 2016. С. 120–121.

⁵⁰ Prawa Konstytucye y przywileje Krolewstwa Polskiego. Warszawa, 1732–1738.

S. 1330; Volumina legum. Vol. 2. P. 310; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. С. 344–345.

⁵¹ Бібліотека Музею Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі – БМЧ Краків). Рукоп. 2724, арк. 78; арк. 418; арк. 433; рукоп. 2723, арк. 96.

⁵² ЦДІА України у м. Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 140, арк. 376–379; Архив ЮЗР. Ч. III. т. 1. С. 33–35; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. С. 86. Польською: «*Yż na Ukrainie woiewodztw: Wołyńskiego, Kiiowskiego, y Braclawskiego*».

⁵³ Архив ЮЗР. Ч. III. т. 1. С. 34. Польською: «...*Wiernosci wasze, którzy na Ukrainach mieszkacie*».

⁵⁴ Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. К., 2002. С. 447.

⁵⁵ Архив ЮЗР. Ч. III, т. 1. С. 54.

⁵⁶ Цит. за: Яковенко Н. Нарис історії України. С. 10.

⁵⁷ Там само. С. 450. В оригіналі: «*Вызвольенье от пнезеи подводных места украинные. Wywołanie od poborow miast ukrainnych*».

⁵⁸ Архив ЮЗР. Ч. III, т. 1. С. 85.

⁵⁹ Volumina legum. Vol. II. P. 364; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. С. 112–113.

⁶⁰ Архив ЮЗР. Ч. III, т. I. С. 131.

⁶¹ Архив Головной Актів Давніх у Варшаві. Ф. «Архив Замоиських», №3036, арк. 35. Польською: «... *towarzise nasze, do maiestatu W. Kr. M. poslane, mieli list do urzędów ukrainnych o przeisciu nasze s poslug W. Kr. M. na Ukraine wolne y bezpieczne <...>, nie ukrzywdzone od urzędów ukrainnych bely iako wierne i nainize poddani Waszej Kro. M.*».

⁶² АГАД Варшава. Ф. «Архив Замоиських», №802, арк. 5-7.

⁶³ Там само. Ф. «Архив Замоиських», №675, арк. 41-42; Listy St. Zółkiewskiego. 1584–1620. Kraków, 1868. + S. 115; Документи українського козацтва... С. 124–125.

⁶⁴ Лист написаний під час повернення козацького війська з Інфлянтської кампанії 1601–1602 рр. з білоруського міста Могилева.

⁶⁵ АГАД Варшава. Ф. «Архив Замоиських», №3036, арк. 40-42; Документи українського козацтва... С. 131-133. Польською: 1) «...*Co nas mczwy panie Haliczki od w. m. samego pod ten czas niebytnosci naszej na Ukrainie*»; 2) «...*Ukazał iem w. m. lieżą po Ukrainie, gdzie iesth więsza częszcz domów y maiętnoschy naszych*»; 3) «...*Za uczciwę posługi nasze wydacz nam raczył na dopoczynienie y na oczekywanie uczciwe zasłużone[go] zołdu naszego, począwszy od Mohiliewa wszithie Ukraynę asz do uscia Dnieprowego*»; 4) «...*Pospieszali się ku Ukrainie y tam oczekywali zołdu swego zasłużonego*»; 5) «...*Tho jest wolnia y rozkazanie Ie. K. M., zebysmy się położyli na Ukrainie*»; 6) «...*A my w krotkim czasie w dobrym zdrowiu na Ukraynie przibywshi...*»; 7) «...*Bo iusz na Ukraynie y w domach naszych nie mash poczo*».

⁶⁶ АЮЗР. Т. 1 : Акты о козаках. Ч. III. С. 152.

⁶⁷ Volumina legum. Т. II. S. 443.

⁶⁸ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 121; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. С. 146–147.

⁶⁹ Volumina legum. Т. III. S. 16; Селянський рух на Україні 1569–1647 pp. К., 1993. С. 350.

⁷⁰ Volumina legum. Т. III. S. 122; Селянський рух на Україні 1569–1647 pp. С. 351.

⁷¹ Volumina legum. Т. III. S. 81–82.

⁷² Бібліотека Народова. Відділ мікрофільмів. Мф. 2632, арк. 212–215; Документи українського козацтва... С. 163. Польською: «...Takze y o mieysciu dostatecznie porozumiowszy się, społecznie na Ukrainę Kiiowską ziachali».

⁷³ Бібліотека Польської Академії Наук у Курніку. Од. зб. 325 (Бібліотека Народова. Відділ мікрофільмів, мф. 2632), арк. 34; Див. також: Брехуненко В. Християнські козаки і християнські сусіди: моделі поєднання (XVI – перша половина XVII ст.) // Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика. К., 2009. С. 98.

⁷⁴ Жерела з історії України-Руси. Т. 8. С. 165; Селянський рух на Україні. С. 351–352.

⁷⁵ Volumina legum. Przedzruk zbioru praw staraniem XX pijarów. Т. III. Petersburg, 1859. S. 137, 141.

⁷⁶ Volumina legum. Т. III. С. 157.

⁷⁷ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 176–177; Селянський рух на Україні С. 167–168. У березні 1618 р. могилівський купець Л. Власов стверджував: «...Не будет, указал, де, король с Украины с своими людьми и з запорожскими черкасы и з гайдуки итти, заговев маслом, на Киев, а с Киева на Путивль да на Северу» (Документи російських архівів з історії України. Т. 1 : Документ из історії запорозького козацтва 1613–1620 pp. Львів, 1998. С. 119).

⁷⁸ Бібліотека Народова у Варшаві, відділ мікрофільмів. М/ф. 30218. Цікаво, що у квітні 1649 р. представник Апостольської столиці у місті Ясси, столиці Волошського князівства, надіслав повідомлення до Риму якому ужив назву «Україна» в одному семантичному ряду з «Польщею», «Угорщиною» і «Трансильванією»: «...Et aliis *Ungaris* contra *Polonos* bis in *Transylvania* et in *Ucraina* cum Ungaricis legatis agitabant[ur]» (Жерела до історії України-Руси. Львів, 1911. Т. XII. С. 105).

⁷⁹ Ковалець Т. Діаріуш Анджея Кості-Збіроховського про козацькі повстання 1625 та 1630 pp. в Україні // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 15 К., 2016. С. 382.

⁸⁰ Там само. С. 393.

⁸¹ Жерела до історії України-Руси. Т. VIII. С. 285.

⁸² Опись архива Посольского приказа 1626 года. Москва, 1977. Ч. 2. С. 10.

⁸³ «...**Черкасы жили на Украине**», – стверджувалося в «Отписці путивльських воєвод» від 20. 10. 1658 р. до Москви (Акты ЮЗР. Т. IV. Санкт-Петербург, 1863. С. 193).

⁸⁴ Див., наприклад: Акты ЮЗР. Т. III. С. 482.

⁸⁵ Там же. С. 477-478.

⁸⁶ Див., наприклад: Акты ЮЗР. Т. III. С. 487. Зважаючи на те, що прикордонні землі Московського царства від Путивля та Севська й до Білгороду в московській документації називалися «государевыми украинными городами» («го-

сударевими українцями») то в окремих випадках, щоб зрозуміти про яку територію йдеться, російські писарі, окрім «Черкаских» та «Черкаских украинных городов», вживали для означення «Украинные/Украинские литовские города». «... И он (Богдан Хмельницкий. – Т. Ч.) де с ордою пойдет на Московское государство войною <...> А будет гетман учнет говорить, что писал государь к королю, будто они, черкасы, сложась с татары, хотят **государевы украины воевать**, и тем они у короля учинились в ненависти..», – з наказу Посольського приказу Московсько-го царства за січень 1651 послу до Війська Запорозького Л. Лопухіну (Воссоединение Украины с Россией. Москва, 1954. Т. II. С.489–490). «Со всеми их **Черкасскими украинными городами...**», – відписка путивльського воєводи С. Прозоровського про події в «Україні» до Посольського приказу від 14.01.1651 р. (Там же. С. 480).

⁸⁷ Жерела до історії України-Руси. Т. VIII. С. 289.

⁸⁸ Йдеться про Григорія Чорного та його прибічників.

⁸⁹ Жерела з історії України-Руси. Т. 8. С. 356, 357; Селянський рух на Україні С. 139.

⁹⁰ Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637 / Przez Szymona. Okolskiego. Kraków, 1858. S. 10, 11, 13–14.

⁹¹ Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. С. 270–271

⁹² Там само. С. 172.

⁹³ Там само. С. 271.

⁹⁴ Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. К., 1990. С. 22–24, 48–49, 63–65, 76–77, 92–93.

⁹⁵ Див., зокрема, універсал Яна II Казимира від 19.01.1650 р.: «Війська теж наші коронні і чужоземні, **які в Україні** на становиська йдуть...» (Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). Часть III. Т. IV : Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. К., 1914. С. 387). Так само про «Україну» постійно згадується у королівських «Інструкціях» до сеймів Речі Посполитої (Там же. С. 697, 699, 701).

⁹⁶ Архив ЮЗР. Часть III. Т. IV. С. 147.

⁹⁷ Там же. С. 414. З цього часу київський воєвода Корони Польської А. Кисіль підписує свої універсали та листи як «Адам з Брусилова Кисіль, **воєвода, генерал земель Київських, комісар Українний**» (Памятники, изданные Киевской временной комиссией. Т. II. Отд. III. С. 575).

⁹⁸ Див.: Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. Вип. 15. К., 2015. С. 13–41.

⁹⁹ Див.: Гуслистий К. До питання про утворення української нації. К., 1967; Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. К., 1991; Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). К., 1998. Він же. Витоки українського націотворення. К., 2010; Мо-

ця О. Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної та модерної історії України // УІЖ. 2010. С.41–52; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). К., 2016; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985 та ін.

Taras Chukhlib. «Guardian for the whole of Ukraine ...»: the name «Ukraine» in the official discourse of the countries of Eastern Europe and Asia Minor (the end of the XV – the first half of the XVII century). Using the diachronic-semantic method, the author examines the complex process of the evolution of the use of the concept of «Ukraine» in the early modern era of the history of Eastern Europe and Asia Minor. The researcher comes to the conclusion that the words «Ukraine» and «Ukrainian» throughout the late XV – first half of the XVII century. were used by the official structures of the Grand Duchy of Lithuania, the Crown of Poland, the Moscow kingdom, the Ottoman Empire and the Zaporozhye Army.

Key words: «Ukraine», «Ukrainian», «Rus», Grand Duchy of Lithuania, Crown of Poland, Rzeczpospolita, Ottoman Empire, Zaporozhye army, bury, politonym.

Отримано: 10.06.2018 р.

УДК 94 (485): 355. 48 «16/17»

Віктор Брехуненко

РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ ПОСОЛЬСЬКОГО ТА РОЗРЯДНОГО ПРИКАЗІВ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (XVI–XVII СТ.)

Віктор Брехуненко. Розвідувальна діяльність в Україні Посольського та Розрядного приказів Московської держави (XVI–XVII ст.). У статті досліджуються особливості організації московської системи вивідування та постачання до центральних органів влади інформації про події в Україні. Розкриваються механізми розвідувальної служби, використання різних каналів для здобуття відомостей. На прикладі подій перших років української Національно-визвольної війни середини XVII ст. простежено функціонування системи в оптимальному режимі та показано інформаційні лакуни в інформуванні Москви.

Ключові слова: розвідка, Посольський приказ, Розрядний приказ, порубіжні воеводи, вивідувачі, інформаційні лакуни.

Віктор Брехуненко. Разведывательная деятельность в Украине Посольского и Разрядного приказов Московского государства (XVI – XVII в.). В статье исследуются особенности организации московской системы сбора информации для центральных органов власти о событиях в Украине. Анализируются механизмы разведывательной службы, использование различных каналов для сбора сведений.